

200 de ani de la nașterea lui Dostoievski. Despre dialogul între literatură și teologie

Am sărbătorit, în 11 noiembrie 2021, două veacuri de la nașterea lui Feodor Mihailovici Dostoievski¹. Acest scriitor nu are egal în literatura mondială în ceea ce privește nivelul de adâncime a sufletului uman la care a reușit să coboare cu ajutorul minții sale și pe care l-a redat în scrierile lui. Am citit în tinerețe romanele sale cele mai cunoscute: *Frații Karamazov* (1880), *Crimă și Pedepsă* (1866). Mai târziu, prin anii 1980-1986, când eram student, stăteam la coadă câte două, trei ore să prind un exemplar din *Idiotul* (1868) sau *Demonii* (1872) pe care le citeam, uneori, la lumina lumânării, pentru că erau frecvente căderi ale rețelei electrice. Am recitat scrierile lui Dostoievski la maturitate, le citesc și acum, chiar dacă în mod selectiv. De fiecare dată descopăr ceva nou cu privire la lucrarea Duhului Sfânt prezent în adâncul cel mai adânc din fiecare om, și de aceea recomand romanele lui Dostoievski atât studenților de la teologie sau de la filosofie, cât și credincioșilor în cadrul omiliilor sau meditațiilor de duminică. Sunt de acord cu miezul convingerii lui Nikolae Berdiaev, care, explicând efectul lecturii lui Dostoievski, susține într-o manieră ușor exagerată că: „Citirea în profunzime a lui Dostoievski este întotdeauna un eveniment capital în viață, lectura cauterizează, iar sufletul primește un nou botez, de foc. Cel care se împărtășește de la lumea lui devine un om nou, i se deschid alte dimensiuni ale existenței. Dostoievski este un revoluționar al spiritului, luptând împotriva osificării spirituale”².

Oricine citește unul dintre romanele sale se va convinge că Dostoievski a fost un adevărat artist al spiritului uman. De ce? Pentru că a reușit să redea într-un mod foarte nuanțat tensiunea interioară a personajelor sfâșiate existențial din cauza unor suferințe neasumate sau a unor conflicte de conștiință. M-am întrebat, așa cum s-au întrebat și alții, cine sau ce l-a făcut pe Dostoievski să aibă o asemenea atenție față de problemele sufletești sau „pneumatologice”, cum le numește Berdiaev³. Câteva elemente biografice ar putea să ne ajute să găsim un răspuns la această întrebare.

S-a născut la Moscova, în spitalul săracilor, unde tatăl său era medic, un om introvertit, nervos și suspicios⁴. În 1839, când Feodor avea 18 ani, tatăl său a fost ucis de niște țărani din ținutul Darovoe. A fost un eveniment de familie care a lăsat o

¹ Acest studiu a apărut pentru prima dată în revista *Cronica* 4 (aprilie 2001) 22. După ce l-am ajustat puțin din punct de vedere stilistic, l-am introdus în volumul *Fascinația sacrului. De la Mircea Eliade la Ioan Paul al II-lea*, Editura Sapientia, Iași 2002, 273-278 cu titlul „Suferința la F.M. Dostoievski”. Varianta aceasta are un alt titlu, este adăugită și îmbunătățită.

² Nikolai Berdiaev, *Filosofia lui Dostoievski*, trad. Radu Părpăuță, Editura Insitutul European, Iași 1992, 13-14. Pentru mine evenimentele capitale din viață au înainte de toate un caracter personal. Cu toate acestea, nu contest faptul că o carte poate schimba viața cuiva, dar schimbarea are loc tot printr-un dialog cu o altă persoană sau prin participarea la o comunitate personală de destin.

³ Vorbind despre identitatea artistică a lui Dostoievski, Berdiaev afirmă: „El nu este un psiholog, ci pneumatolog și metafizician simbolist”. Berdiaev, *Filosofia*, 16.

⁴ Vezi Gino Piovesana, *Storia del pensiero filosofico russo (988-1988)*, Edizioni Paoline, Cinisello Balsamo (MI) 1992, 197-198.

impresie adâncă în sufletul lui. Potrivit unei mărturii, atunci s-a manifestat pentru prima dată epilepsia, boală de care nu va scăpa până la moarte. În primul său roman *Oameni săraci*, din 1846, a analizat psihologia unui individ în raport cu mediul pe care îl reprezintă, și influențele pe care le exercită o anumite societate asupra individului.

Un alt moment dramatic din viața scriitorului a avut loc în 1847 când s-a înscris într-un cerc de tineri intelectuali care împărtășeau idei socialiste. În aprilie 1849 a fost arestat împreună cu alți membri ai clubului socialist. A fost condamnat la moarte și grațiat de țarul Nicolae I chiar când se afla în fața plutonului de execuție. Prima sentință a fost schimbată în condamnare la patru ani de reclusiune, ani pe care i-a executat în închisoarea de la Omsk.

După ce a ieșit din pușcărie, i-a scris o scrisoare soției în care descrie starea lui sufletească din punct de vedere religios. Găsim formulat aici crezul său: „Cred că nu există nimic mai frumos, mai profund, mai simpatic, mai rațional, mai viril și mai desăvârșit decât Christos, și nu doar că nu există nimic, ci, și o spun din iubire geloasă, nici nu poate să fie. Iar lucrul acesta este încă puțin, căci dacă mi s-ar demonstra că Christos este în afara adevărului și dacă în mod real adevărul ar fi în afară de Christos, aș prefera să rămân cu Christos decât cu adevărul”⁵.

Din această mărturisire de credință, observăm că Dostoievski preferă iraționalitatea credinței în detrimentul rațiunii care consideră credința o certitudine subiectivă sau o incertitudine obiectivă. Crezul lui Dostoievski implică un anumit raport între filosofie și teologie pe care îl rezolvă în cheia existențialismului modern. Nu era filosof în sensul tehnic al cuvântului, dar i-a plăcut filosofia. A citit *Critica rațiunii pure* a lui Kant⁶, *Prelegeri de filosofie istoriei* a lui Hegel⁷, a fost prieten bun cu filosoful Vladimir Soloviev. Nu a fost nici teolog, după cum afirmă Berdiaev: „Cugetul i-a fost preocupat de antropologie, nu de teologie”⁸, pentru că era convins că „problema omului este o problemă divină”, că „taina lui Dumnezeu se dezvăluie mai bine prin taina omului” sau că Dumnezeu se revelează și „în soarta omului”⁹.

Date fiind aceste premise, un teolog poate să învețe ceva de la scriitorul Dostoievski. Înainte de a prezenta câteva puncte ale învățaturii lui Dostoievski pentru teologi, aș vrea să mă opresc puțin asupra raportului dintre literatură și teologie.

Astfel, primul lucru pe care merită să-l reținem este că, deși „istoria literaturii nu este istoria teologiei”¹⁰, cele două domenii se pot interconecta fructuos. Literatura poate oferi materialul pentru inculturarea credinței, devenind un fel de *preparatio evangelica*.

⁵ Apud Piovesana, *Storia*, 198.

⁶ Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, trad. Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, Editura IRI, București 1998³.

⁷ Vezi Georg Friedrich Wilhelm Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, trad. Petru Drăghici și Radu Stoichiță, Editura Humanitas, București 1997.

⁸ Berdiaev, *Filosofia*, 15.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Vezi Marie-Dominique Chenu, „Lettera di Marie-Dominique Chenu”, in *Concilium* 12 (1976) 5, 19.

Apoi, literatura are o anumită *putere teologică* și poate deveni ea însăși „un loc teologic”, în măsura în care exprimă „experiența trăită”¹¹ și îl încurajează pe om să mediteze mai adânc asupra lui însuși în lumina misterului divin. Sau, îl invită pe om „să vorbească (să citească sau să scrie, sau să se exprime) și, vorbind, să gândească și, vorbind-gândind, să simtă și să trăiască, să sufere și să creeze cu toată ființa sa obiectul despre care este vorba, mult mai mult decât poate și pretinde că este necesar să o facă limbajul teologico-filozofic”¹². Puterea teologică a literaturii nu înlocuiește reflecția teologică propriu-zisă, de aceea interpretarea literară trebuie confruntată cu credința Bisericii: teologia trebuie să se asigure în privința adevărului că există acel minimum sigur, iar literatura îl ajută pe teolog la exprimarea adevărului ținând cont de pluralitatea și de plinătatea formelor pe care acesta le îmbracă în procesul vieții¹³.

Am terminat de citit în urmă cu câteva zile *Însemnări din subterană* (1864) și m-a surprins încă o dată că natura umană descrisă de Dostoievski este polară, antinomică și irațională. Omul din subterană nu caută avantaje sau organizarea rațională a vieții, ci suferința, libertatea nebună, extincția. Toată opera lui Dostoievski „este o reprezentare despre om”, spune Berdiaev, o reprezentare în care „El a reunit [în această iubire] o nemărginită compătimire cu un anume grad de cruzime, a propovăduit pentru om calea suferinței. Aceasta se leagă de faptul că în centrul conștiinței sale antropologice se află ideea libertății. Fără libertate nu există om. (...) Dar calea libertății este calea suferinței. Iar omul trebuie să o strabată”¹⁴.

Dintre toate formele de suferință din viața omului, cea mai teribilă este suferința copiilor nevinovați. Comentatorii creației dostoievskiene susțin că, în acest caz, avem de-a face cu un artificiu literar care introduce problematica teodiceii umane¹⁵. Întrebarea pe care teodiceea ar trebui să o rezolve este aceasta: Cum se poate împăca existența unui Dumnezeu drept și bun cu realitatea chinuitoare a răului sub toate aspectele sale? Câtă vreme răul este consecința unei vinovății sau a unei decizii personale, se găsește un răspuns mai mult sau mai puțin adecvat. Dar când răul lovește creaturile vulnerabile, incapabile de reacție, cum sunt copiii, problema nu pare să mai aibă soluție din punct de vedere rațional. Această temă este ilustrată de Dostoievski prin crearea personajului Ivan din *Frații Karamazov*.

Ivan nu respinge ideea de Dumnezeu, ci lumea ca împărăție a suferinței nedrepte. Adoptând această atitudine critică față de viața umană, Ivan cade într-o prăpastie metafizică. Creația, care este gloria lui Dumnezeu, nu mai vorbește despre existența lui Dumnezeu în lume ca act al atotputerniciei sale, ci pare să fie o negație atât a atotputerniciei, cât și a bunătății sale. A-L separa pe Dumnezeu de creația sa conduce la negarea ideii de Dumnezeu¹⁶. Mentea euclidiană a lui Ivan, gândirea lui

¹¹ Vezi Hervé Rousseau, „La letteratura: qual è il suo potere teologico?”, in *Concilium* 12 (1976) 5, 27-35.

¹² Giovanni Sommovilla, *Il bello e il vero. Scandagli tra poesia, filozofia e teologia*, Editrice Jaca Book, Milano 1996, 113.

¹³ Sommovilla, *Il bello*, 127.

¹⁴ Berdiaev, *Filosofia*, 41.

¹⁵ Andrzej Penke, *Percorsi cristologici în Fedor M. Dostoievskij*, PUL, Roma 1999, 12-47.

¹⁶ Jürgen Moltmann, „Il Dio crocifisso”, in *Concilium* 12 (1976) 6, 36-37.

pământească nu poate depăși propriile limite. Teodiceea în mod exclusiv umană, care leagă suferința de bunătatea sau absența bunătății lui Dumnezeu, poate fi argumentată doar de o minte tridimensională.

Eroarea lui Ivan constă în faptul că el se concentrează asupra suferinței ca fapt în sine și nu vede fața nevăzută a suferinței, semnificația acesteia, care se situează la nivelul celei de-a patra dimensiuni: împărăția Spiritului¹⁷. Problematika acestei dimensiuni este dezbătută de Dostoievski în locul literar-teologic culminant al romanului *Frații Karamazov*, adică partea a doua, cartea a cincea, capitolul cinci, care este intitulat *Legenda Marelui Inchizitor*.

Legenda este o compoziție a lui Ivan Karamazov - simbolul ideologiei anarhico-pesimiste și al negației occidentale - povestită fratelui Alioșa, pentru a legitima propriul refuz al creației, deci al lui Dumnezeu, al lui Christos și al Bisericii. Fundalul istoric în care se desfășoară acțiunea este un element convențional; semnificația sa transcende împrejurările istorice și se afirmă ca un dat permanent al spiritului uman în efortul său disperat de a se substitui lui Dumnezeu în numele absurdității creației și de a instaura o nouă ordine socio-religioasă¹⁸.

Aflăm din roman că, în Sevilla, în secolul al XVI-lea, pe vremea Inchiziției, Christos se întoarce pe pământ, în tăcere, în chip ascuns, dar toți oamenii din acel oraș îl recunosc. După ce a redat vederea unui orb din naștere și a readus la viață o copilă, mulțimea a izbucnit în strigăte de admirație. Tocmai în acel moment trece prin piața cardinalul, Marele Inchizitor. A văzut totul și fața lui s-a înnegrit de mânie. A dat ordin gărzii de corp care-l însoțea să-l aresteze pe Christos.

În timpul nopții, Inchizitorul merge în temniță și-i face un rechizitoriu în care este cuprinsă toată semnificația *Legendei*: „Ești Tu? Ești Tu?”. Christos nu vorbește, nu-i răspunde. E acuzat că ar fi pretins că dăruiește omului libertatea și responsabilitatea faptelor sale, că ar fi refuzat teocrația și că ar fi cerut o viață care să se conformeze spiritului Evangheliei. Vinovăția lui Christos este gravă, deoarece a refuzat singura posibilitate de a-i face fericiți pe oameni, și anume drumul prezentat lui în pustiu de către „marele spirit, inteligența veșnică și absolută”.

Inchizitorul ia pe rând cele trei ispite din pustiu și le analizează. Prin respingerea ofertelor ispititorului, Christos s-a pierdut pe sine și, odată cu el, omul s-a distrus. De aceea, spune Inchizitorul, „Noi am corectat lucrarea ta: am întemeiat-o pe minune, pe mister și pe autoritate”. Și, ce să vezi? Pe când oamenii trăiau fericiți ținând cont de aceste trei coordonate, Christos și-a permis să vină din nou și să-i tulbure. O asemenea faptă, spune Marele Inchizitor, se pedepsește prin arderea pe rug.

Aceste detalii din cuvântul pe care Marele Inchizitor i-l adresează lui Christos fac trimitere la Biserica Romei. Ele sunt evidente și nu au nevoie de comentarii. Dar semnificația principală a *Legendei* este alta. Să ne amintim faptul că *Legenda* a fost

¹⁷ Vezi Henri de Lubac, *Il dramma dell'umanesimo ateo*, Editrice Morcelliana, Brescia 1988, 243.

¹⁸ Vezi Ferdinando Castelli, *Volti di Gesù nella letteratura moderna*, vol. 1, Edizioni Paoline, Cinisello Balsamo 1987, 42-52.

inventată de Ivan ca răspuns la o afirmație a lui Alioșa. Despre ce era vorba? Ivan i-a spus lui Alioșa că singura putere care poate schimba lumea este filozofia anarhico-pesimistă. Alioșa avea altă părere. Puterea care transformă lumea este imaginea Mântuitorului, deoarece El e singurul care-i poate ierta pe toți, „pentru că El și-a vărsat sângele nevinovat pentru toți și pentru toate”. Așadar, Christos este justificarea și răscumpărarea suferinței, sfințenia pământului și finalitatea istoriei.

Ivan refuză această imagine a lui Christos: suferința copiilor nevinovați rămâne un scandal și o absurditate. Toată existența omului nu are sens și este blestemată. Ivan nu o acceptă. Restituie lui Dumnezeu biletul de intrare în această viață nenorocită. Dacă Isus Christos a răscumpărat-o, de ce mai există scandalul suferinței celor nevinovați? Christos a greșit, nu l-a înțeles pe om, a propus o evanghelie sterilă, inumană, utopică. Lui trebuie să i se spună cuvintele pe care i le-a adresat Marele Inchizitor: „Pleacă de aici și să nu te mai întorci ... să nu mai vii niciodată ... niciodată!”.

Pentru Ivan, opusul lui Christos este Inchizitorul, cu care el se identifică. Prin urmare, scena lumii este dominată de două personaje antagonice: Christos și antichristul. Două forme opuse, două ideologii antitetice, două pasiuni care se ciocnesc. Este vorba despre lupta veșnică din inima omului, împărțit între bine și rău, libertate și constrângere, pâine cerească și pâine pământească, cultul lui Dumnezeu și cultul idolilor.

Potrivit interpretării lui Dostoievski, ispitirea lui Christos este metafora istoriei umane, sociale și individuale. Trebuie să alegem: Cu Dumnezeu sau împotriva lui Dumnezeu? Variantele sunt întrupate de Christos și de Marele Inchizitor (antichristul). Glasurile lor se aud în interiorul tuturor existențelor umane pentru că fiecare om trăiește o viață plină de contradicții.

Date fiind aceste condiții existențiale în care contrariile coincid, care sunt propunerile lui Christos? Dostoievski spune că trei propuneri ar fi mai importante.

Prima dintre ele e libertatea, deoarece fără libertate nu există personalitate, chipul lui Dumnezeu este distrus, demnitatea e călcată în picioare. Libertatea este elementul constitutiv al omului, deci al adevărului și al măreției sale. Această libertate trebuie să fie hrănită de iubire (care e a doua propunere), pentru că iubirea îl înflăcărează pe om. Este vorba de iubirea nemijlocită față de Dumnezeu ca principiu absolut al trăinicieii și al frumuseții ce încântă și fascinează inima omului. O asemenea libertate comportă oboseală, suferință, risc (care sunt a treia propunere) și, de aceea, suferința are o semnificație pozitivă: face să existe și permite dezvoltarea celor mai bune potențialități ale omului. Asemenea libertății, suferința devine creatoare când este pătrunsă de iubirea liberă față de Dumnezeu care întărește slăbiciunea umană și oferă posibilitatea de depăși limita condiției existențiale de creatură. Cu aceste trei propuneri ale lui Christos - libertatea care se hrănește din iubire și din suferință - omul poate intra în cea de-a patra dimensiune, lumea spiritului, realitatea lui Dumnezeu.

Așadar, mântuirea înfăptuită de Christos nu suprimă suferința, ci o răscumpără; nu pune omul în fața lui Dumnezeu ca un supus în așteptarea unor porunci, ci îl transformă în prietenul său, pentru care cele două libertăți - cea a lui

Dumnezeu și cea a omului - prin iubirea liberă și reciprocă, converg într-un acord sintetic, cum spune Dostoievski, într-un acord divino-uman. Pentru a înțelege tăcerea lui Christos din timpul rechizitoriului Marelui Inchizitor, trebuie să citim *Legenda* din această perspectivă. Ce poate să-i răspundă unui om în totalitate legat de pământ, El care trăiește pe pământ, dar îl transcende și-l transfigurează? Tăcerea lui e refuzul de a discuta pe un plan în mod exclusiv rațional. Dar, în același timp, este și scufundare în patima sa veșnică, deoarece El a ales, din iubire față de om, să fie dat morții și să sufere pe lemnul Crucii, până la ultima suflare, pentru mântuirea noastră.

În concluzie, teologul ar putea să învețe de la Dostoievski mai multe lucruri, dar două mi se par extrem de importante.

Mai întâi, în fața vorbăriei oamenilor care au obturat canalul de comunicare cu Dumnezeu din adâncul sufletului lor, „oricare Alioșa” nu are un alt răspuns decât iubirea tăcută și răstignită, adică un răspuns al tăcerii mărturisitoare care se opune vorbăriei goale din jur.

Apoi, „oricare Alioșa” din zilele noastre, dacă acceptă propunerile lui Cristos și le ipostaziază, devine un personaj, o mărturie vie, o demonstrație irefutabilă a iubirii divine. Ar putea să devină o icoană a lui Christos, precum starețul Zosima, întrupare a libertății creștine, la lumina căreia revolta și raționamentele „oricărui Ivan” își pierd consistența.

Astfel, spune Dostoievski, ar trebuie să-l urmărim pe Christos și învățătura sa și nu filosofii raționaliste, pesimiste și materialiste sau, pe scurt, nu filosofii care prezintă lumea în trei dimensiuni. Cred că mulți dintre cititorii lui Dostoievski au fost introduși în cea de-a patra dimensiune, în lumea spiritului, prin imaginea lui Christos ca restaurator al omului și al istoriei, *Christus Restaurator hominis et historiae*. Însă, chiar dacă am ajuns să trăim în lumea spiritului, Dostoievski afirmă că avem nevoie încontinuu de Călăuza care se numește Christos, pentru că viața noastră rămâne până la sfârșit una dramatică și, în același timp, pasionantă.

București, 27 noiembrie 2021, Prima seară de Advent

Wilhelm Dancă